

EN DISPUTATS OM ADELSVÆLDENS GRUNDLAG

I

AF KRISTOF GLAMANN*

I en tankevækkende artikel i jubilæumsårgangen af *Danmarks Adels Aarbog* 1958–59 diskuterede kontorchef Svend Aage Hansen adelsårbogen som statistisk kilde samtidig med, at han skitserede et meget omfattende forskningsprogram med årbogen som grundlag. Da forfatteren offentliggjorde denne »program«-artikel havde han allerede længe syslet med emnet. Nu foreligger det endelige resultat af hans årelange studier med det arbejde på grundlag af hvilket Svend Aage Hansen i januar i år erhvervede den statsvidenskabelige doktorgrad ved Københavns universitet. *Adelsvældens Grundlag* er dets titel og værket er blevet udsendt i serien af publikationer fra Københavns Universitets Økonomiske Institut som 6. bind i rækken af institutets studier¹.

1. Undersøgelsens hovedformål har været at søge den danske adels demografi klarlagt på grundlag af en optælling af adelsbefolkningen baseret på samme statistiske teknik, som anvendes ved en folketælling, opgjort med 10 års mellemrum så langt tilbage i tiden, denne befolkningsgruppe kan følges, hvilket efter forfatterens mening er 1475. Det er den gamle adels d. v. s. de før 1660 reciperede slægters forhold, afhandlingen samler sig om, og et centralt spørgsmål har været at få fastslået, hvorvidt denne adel gik tilbage i antal, samt i bekræftende fald hvornår. Problemet kan siges at være klassisk i den forstand, at det længe har været fastslået, at et forholdsvis stort antal danske adelsslægter i løbet af det 17. århundrede forsvandt ved uddøen. Velkendt er også Gustav Bangs forsøg fra 1897 på at forklare denne proces som et resultat af bl. a. fysisk degeneration, en for-

* Professor ved Københavns Universitet, dr. phil.

1. Svend Aage Hansen, *Adelsvældens Grundlag*, With an English Summary, København 1964. I serien Studier fra Københavns Universitets Økonomiske Institut, Nr. 6 (i kommission hos G. E. C. Gads Forlag) — Denne og den følgende artikel er udarbejdet på grundlag af forfatterens officielle opposition ved det mundtlige forsvar d. 14. januar 1965.

EN DISPUTATS OM ADELSVÆLDENS GRUNDLAG

I

AF KRISTOF GLAMANN*

I en tankevækkende artikel i jubilæumsårgangen af *Danmarks Adels Aarbog* 1958–59 diskuterede kontorchef Svend Aage Hansen adelsårbogen som statistisk kilde samtidig med, at han skitserede et meget omfattende forskningsprogram med årbogen som grundlag. Da forfatteren offentliggjorde denne »program«-artikel havde han allerede længe syslet med emnet. Nu foreligger det endelige resultat af hans årelange studier med det arbejde på grundlag af hvilket Svend Aage Hansen i januar i år erhvervede den statsvidenskabelige doktorgrad ved Københavns universitet. *Adelsvældens Grundlag* er dets titel og værket er blevet udsendt i serien af publikationer fra Københavns Universitets Økonomiske Institut som 6. bind i rækken af institutets studier¹.

1. Undersøgelsens hovedformål har været at søge den danske adels demografi klarlagt på grundlag af en optælling af adelsbefolkningen baseret på samme statistiske teknik, som anvendes ved en folketælling, opgjort med 10 års mellemrum så langt tilbage i tiden, denne befolkningsgruppe kan følges, hvilket efter forfatterens mening er 1475. Det er den gamle adels d. v. s. de før 1660 reciperede slægters forhold, afhandlingen samler sig om, og et centralt spørgsmål har været at få fastslået, hvorvidt denne adel gik tilbage i antal, samt i bekræftende fald hvornår. Problemet kan siges at være klassisk i den forstand, at det længe har været fastslået, at et forholdsvis stort antal danske adelsslægter i løbet af det 17. århundrede forsvandt ved uddøen. Velkendt er også Gustav Bangs forsøg fra 1897 på at forklare denne proces som et resultat af bl. a. fysisk degeneration, en for-

* Professor ved Københavns Universitet, dr. phil.

1. Svend Aage Hansen, *Adelsvældens Grundlag*, With an English Summary, København 1964. I serien Studier fra Københavns Universitets Økonomiske Institut, Nr. 6 (i kommission hos G. E. C. Gads Forlag) — Denne og den følgende artikel er udarbejdet på grundlag af forfatterens officielle opposition ved det mundtlige forsvar d. 14. januar 1965.

klaring der allerede blev afvist af Bangs samtidige, men som først med dr. Albert Fabritius' undersøgelse fra 1946 endelig skrinlagdes. Som sit andet kronologiske yderpunkt har Svend Aage Hansen valgt året 1720. Geografisk set har han afgrænset adelen således, at kun medlemmer af slægter, som har haft en fastere tilknytning til kongeriget, omfattende Nørrejylland, øerne, Skåne, Halland og Blekinge (de gamle danske provinser øst for Sundet hører i adelshistorisk som i flere andre henseender med til det øvrige Danmark) er medtaget, medens medlemmer af sønderjyske og norske slægter kun er medregnet, såfremt de har haft en fastere tilknytning til det øvrige Danmark. Grundlaget for opgørelsen af de før 1536 uddøde slægter har været Thisets arbejder i *Historisk Tidsskrift*, samt oplysninger i *Nyt Dansk Adelslexikon* suppleret med stof fra de senere udgivne stamtafalter i *Danmarks Adels Aarbog*. For de efter 1536 uddøde slægter er matriklerne i Albert Fabritius's disputats *Danmarks Riges Adel* lagt til grund. Befolkningsstatistikken er i hovedsagen udarbejdet på basis af et enkelt individualkort og »tællingerne« har dannet grundlag for en lang række statistiske beregninger f. eks. af gruppens fødselshyppighed, ægteskabsvarighed, opstilling af overlevelsestabeller m. v., som på meget indgående vis beskriver adelsbefolkningens demografiske struktur. I kapitlerne 9 og 10 er denne del af undersøgelsen fremlagt og kommenteret. Den udgør så at sige den ene hovedstamme af afhandlingen.

2. Den anden hovedstamme er en statistisk undersøgelse over adelens jordbesiddelse. Grundmaterialet består her af oplysninger påført kartotekskort om hver enkelt hovedgård eller ladegård. På sine kort har forfatteren foruden oplysning om godsets eventuelle oprettelses- og nedlæggelsesår anført hartkornsstørrelse ved matrikuleringen i 1688 samt hovedbygningens opførelsesår. Endvidere er ejerforholdet så vidt muligt med angivelse af ejerens navn søgt oplyst 1475, 1500, 1525, 1550, 1600, 1625 samt hvert 10. år mellem 1660 og 1720. Ejendomskortene er endelig blevet påført data vedrørende alle kendte overdragelser med angivelse af købers og sælgers navn, overdragelsesåret og overdragelsesmåden. Begrebsmæssigt har forfatteren tilsigtet at dække samme godstyper som i dr. Gunnar Olsens *Hovedgård og Bondegård* (1957) d. v. s. ladegårdene ved kronens slotte, de adelige hovedgårde, ladegårdene ved bispelenene og klostrenes ladegårde, og forfatteren har i størst muligt omfang bygget på dr. Olsens oplysninger om godsernes oprettelses- og nedlæggelsesår. Derimod afviger afhandlingen geografisk og kronologisk fra Gunnar Olsens værk, der ikke var udvalgt efter rent adelshistoriske kriterier. Oplysningerne om gårdsstørrelserne har dr. Hansen hentet fra Henrik Pedersens værk om matrikuleringen i 1688, og m. h. t. ejerskifter og ejerforhold er disse hovedsageligt søgt oplyst ved benyttelse af *Traps Danmark* kombineret med *Danmarks Adels Aarbog*. Lige-

som det i befolkningsstatistikken var bestandsopgørelsen (»folketællingen«), der var det grundlæggende, har forfatteren søgt at gennemføre noget tilsvarende for godshistorien. Han har præsteret en oversigt over forskydningerne i antallet af adelige hovedgårde fra tidspunkt til tidspunkt med mellemrum, som er søgt gjort identiske med befolkningsstatistikken. På dette grundlag har han banet sig vej ind i godshistorien og har navnlig interesseret sig for to områder, nemlig en undersøgelse af ejerforholdene samt en undersøgelse af godssalgene. Resultaterne af denne del af undersøgelsen er navnlig fremlagt i afhandlingens kapitel 2, medens kapitlerne 3–6, der slutter sig hertil, rummer en diskussion af adelens økonomiske forhold set i en større sammenhæng. I en række bilag til afhandlingen er befolknings- og godsstatistikken yderligere specificeret, ligesom der her bringes en række indeksberegninger på basis af bl. a. kapitelstaksterne, William Scharlings og V. Falbe Hansens prisarbejder fra 1869 samt en række af de udenlandske prishistorier således Elsas's tyske, Posthumus's hollandske og Waschinskys slesvig-holstenske tilligemed van Sillems tabeller over markedspriserne i Utrecht 1393–1644.

3. Forskydningerne inden for selve adelsstanden er søgt indkredset også på andre måder end gennem en undersøgelse af godsbesiddelsen og de økonomiske konjunkturer. Adelens adgang til stillinger og embedsposter, herunder fremfor alt de indbringende lensmandsstillinger, er analyseret i forbindelse med hele spørgsmålet om mobilitetsforhold under adelsvælden. Det samme gælder uddannelsesrejserne som mobilitetsfaktor. Til spørgsmålet om den sociale cirkulation henfører forfatteren også problemet om den såkaldte standsopløsning, som er et mangesidigt og vanskeligt problemkompleks, hvortil der gives bidrag. Disse emner findes især behandlet i kapitlerne 7 og 8.

4. Det er en såre stor opgave, Svend Aage Hansen således har sat sig for, ikke blot at ville give en demografisk-statistisk behandling af den gamle danske adel, men også sætte det befolkningsmæssige forløb i relation til økonomiske og sociologiske forhold samt søge samspillet mellem økonomiske, sociologiske og demografiske faktorer fulgt over en så lang periode som tiden 1475–1720. En opgave af den størrelsesorden har ingen tidligere adels- eller socialhistoriker turdet binde an med. J. A. Fridericia indskrænkede sig til at behandle *Adelsvældens sidste Dage* (1894), Kr. Erslev skrev om *Konge og Lensmand i det 16. Årh.* (1879), Aksel E. Christensen har ladet spørgsmålet om herremandsstandens oprindelse være centralt i sit arbejde om *Kongemagt og Aristokrati* (1945), Gustav Bang og Albert Fabritius spænder nok i deres bøger om *Den gamle Adels Forfald* (1897) og *Danmarks Riges Adel* (1945) over lange perioder, men holder sig til det

demografiske aspekt. At en rent demografisk behandling af adelen for så vidt har en begrænset værdi er adskillige gange blevet nævnt af Albert Fabricius, Albert Olsen og Aksel E. Christensen, som hver for sig har peget på nødvendigheden af, at navnlig sociologiske og økonomiske faktorer blev inddraget i videregående undersøgelser af adelens demografi. Synspunktet er også blevet gjort gældende i udlandet. Forfatteren citerer Louis Henry, *Anciennes Families Genèveises* (1956), om Genève-patriciatets demografi siden 1550, hvor Henry skriver, at demograferne kun kan lægge de talmæssige data på bordet og antyde mulige sammenhæng mellem de forskellige iagttagne fænomener. »Herefter resterer det at undersøge, hvorvidt disse fortolkninger er i overensstemmelse med det, man allerede ved fra den politiske, økonomiske og sociale historie – og hvis det ikke er tilfældet, da at foreslå andre.« Man kunne tilføje, at Marc Bloch og Lucien Febvre allerede i 1936 i en afhandling i *Annales d'Hist. Econ. et Soc.* VIII (1936) offentliggjorde et slags program for et bredt anlagt adelshistorisk studium, ligesom også den engelske forskning bør nævnes. Siden 1941, da R. H. Tawney indledte omvurderingen af højadelens undergang i England med afhandlingen om »The Rise of the Gentry« (*Econ. Hist. Rev.* XI, 1941), har det elizabethanske aristokrati været gjort til genstand for en lang række undersøgelser, der udmærker sig ved stor alsidighed i synspunkter, ikke mindst i forbindelse med en samlet diskussion af selve adelsbegrebet.

5. Ikke blot er det en stor og vanskelig opgave, forfatteren har stillet sig, men også en opgave, der i flere henseender desværre nok må siges at være uløselig, når grundlaget, som det er tilfældet i den foreliggende afhandling, er indskrænket til udelukkende at omfatte den trykte litteratur. I det følgende skal jeg søge at uddybe dette og vil især beskæftige mig med de økonomisk-historiske afsnit, idet jeg for de øvrige afsnits vedkommende henviser til professor Svalastogas anmeldelse. Først følger nogle betragtninger om forfatterens litteraturbenyttelse, dernæst en vurdering af selve fremstillingen og endelig skal der til belysning af et af de metodiske spørgsmål fremdrages et par eksempler hentet fra kapitlet om den senmiddelalderlige krise.

6. Om litteraturen må man sige, at den på en række afgørende punkter lader sin benytter i stikken. Den rummer simpelthen ikke svar på alle de spørgsmål, der stilles, ej heller er den tilstrækkeligt dækkende med hensyn til, hvad forfatteren kalder for *primærstoffet*, hvormed han mener det stof, der indgår i hans befolknings- og godsstatistik. Både adelsårbogen og *Traps Danmark* opfordrer i høj grad til en samlet kritisk vurdering. En sådan havde man gerne set gennemført på en mere overbevisende måde end tilfældet er blevet. Bedst er en vurdering lykkedes i det demografiske afsnit

f. eks. af sikkerhedsgraden ved opgørelse af fødsler, dødsfald og vielser i den gamle adel (s. 231–232), men ellers indskrænker forfatteren sig til hist og her at tale om »denne periodes ganske vist usikre slamtavlelitteratur« (eks. s. 59 om perioden 1480–1519) og lignende. Adelsårbogen rummer meget hypotetisk stof og mange skævheder bl. a. den afgørende, at årbogen overhovedet bringer mere stof om højadelen end om lavadelen. Hvad kønnene angår viser forfatterens eget brug af årbogen, at man skal helt frem til slutningen af det 16. århundrede førend der fremkommer nogenlunde ligevægt talmæssigt set mellem mænd og kvinder (se s. 233, tabel 9,5), hvilket er et af vidnesbyrdene om denne kildes mange skrøbeligheder. Noget lignende kan siges om *Traps Danmark*. 4-udgaven udmærkede sig ved at være bedst for Jyllands vedkommende, medens Sjælland var mindre grundigt behandlet, hvilket nu er søgt rettet op med den ny 5-udgave. Også om forfatterens tællingsenhed, hovedgården, kunne der passende være indført en samlet diskussion. Det samme gælder selve adelsbegrebet. Endelig må man beklage, at forfatteren ikke har ment i bilagsform nøjere at burde præcisere hvilke gårde og hvilke slægter, han opererer med. Det er nok et forlangende der, om det var blevet realiseret, havde øget bogens omfang ganske væsentligt, men det havde muliggjort en kontrol med og en diskussion af grundlaget, og man kunne til gengæld have strøget andetsteds i bogen, f. eks. kapitlet om den middelalderlige krise, der i virkeligheden er såre hypotetisk (jfr. nedenfor). Ikke mindst i betragtning af det store arbejde og de mange år, der er anvendt på denne undersøgelse, må man beklage det fremlagte materiales anonymitet. Forfatteren ytrer i sin indledning (s. 16)) det håb, at han gennem sit studie har tilvejebragt et grundlag, som kan være til nytte ved det fremtidige arbejde med adelshistorien. Nyttens ville være blevet større, tror jeg, om man havde fået grundmaterialet præsenteret i en dokumenteret form. For den ældste dels vedkommende må det tilføjes, at det foreliggende materiale er så skrøbeligt, at andre veje må søges, om problemerne skal gøres til genstand for en seriøs analyse.

Et par steder i afhandlingen er der tilløb til at basere fremstillingen på trykte kildeudgaver f. eks. s. 130, hvor adelens selvbeskatning under Christian IV diskuteres. Undersøgelsen er dog ikke gennemført, bl. a. mangler stoffet fra den store udgave af *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV' Tid* (1883 ff.).

7. Også for det øvrige belægs vedkommende burde forfatteren have været mere vurderende og sorterende. Han nærer en alt for klippefast tro på det trykte ords pålidelighed, hvilket forleder ham til at tage hvad han finder på sin vej af stort og småt for dets pålydende værdi. Resultatet er blevet et meget uegalt litteraturbelæg. Dette viser sig hurtigt, om man går nogle af afhandlingens henvisninger efter. »Efterslaget« er for øvrigt forbundet med

en del besvær på grund af bogens specielle tal-notesystem, som muligvis har billiggjort dens trykning, men til gengæld gjort den mere vanskelig at benytte for læseren. Lad mig først give et par eksempler på forfatterens sammenstykning af første-, anden- og trediehåndsværker.

Indledningsvis et eksempel fra et område, hvor jeg for så vidt tror, at dr. Svend Aage Hansen er mere velbevandret i litteraturen end han i sine noter giver udtryk for, nemlig befolkningshistorien. Det nævnes s. 43-44, at der findes en del holdpunkter til en vurdering af omfanget af befolkningstabet i Europa som følge af pesten. De mest tilforladelige talmæssige opgørelser vedrører England, hvor befolkningen 1348 anslås til 3.8 mill. og 1373 til 2.3 mill., altså en tilbagegang på ca. 40 %. Dette bygger på den amerikanske demograf Josiah Cox Russel, *Late Ancient and Medieval Population*, (1958), som ubetinget må karakteriseres som et første-håndsarbejde. Præses fortsætter: »Herefter menes befolkningen at have holdt sig stationært på ca. 2½ mill. til slutningen af det 16. årh.» Belæg: Inama-Sterneggs oversigtsartikel i *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, 4. udg., (1924). Hvorfor nu det? Russel har jo også beskæftiget sig med den britiske befolkning i det 16. årh. og er kommet til det resultat, at den omkring midten af århundredet var vokset til 3.2 mill. og i 1603 var steget yderligere til 3.8 mill. Britiske demografer mener noget lignende, men det skal tilføjes, at enighed er der ikke; det er jo i høj grad et spørgsmål om valg af multiplikatorer med deraf følgende svingninger i de beregnede totale størrelser. Under alle omstændigheder forekommer det mig passé at henvise til Inama-Sternegg. Han føres også frem på s. 48, hvor præses giver en række indbyggertal for nordvesteuropæiske byer i det 15. og 16. årh., der snarere burde være oplyst på grundlag af det førstehåndsarbejde som siden 1954-55 har eksisteret med den belgiske demograf R. Mols's 3 bind store *Introduction à la démographie historiques des villes d'Europe du XIV au XVIII siècle*.

Forfatteren omtaler s. 64 låneforholdene og nævner, at det er sikkert, at varehandelen i senmiddelalderen spiller en forholdsvis mindre rolle, jo længere man kommer sydpå. På de spanske messer drev man næsten udelukkende pengeforretninger. På vekselmesserne i Genua fandt overhovedet ingen varehandel sted. I Lyon var pengeforretningerne dominerende, og selv sydtyskerne gled fra slutningen af det 15. århundrede mere og mere bort fra varehandelen og over til internationale finansforretninger. På tilsvarende måde gik det også i Antwerpen. Belægget er her Marius Vibæks i 1938 udkomne lille lærebog i *Den danske Handels Historie*. Det føjes til, at Sombart er af den opfattelse, at størrelsen af datidens kreditomsætning langt oversteg de gennem udenrigshandelen omsatte værdier. Werner Sombarts værk om *Der moderne Kapitalismus* udkom 1916-22 og var i mange henseender et interessant værk, men dets forfatter var som bekendt anti-semit og interesserede sig overordentlig meget for finansforretningernes udvikling, hvor netop jøderne spillede en betydelig rolle. Der er ingen tvivl om, at Sombart overvurderede det finansielle moment og undervurderede varehandelens betydning. Meget vand er løbet i stranden siden han skrev sit værk og ikke mindst er vort kendskab til de senmiddelalderlige markeder og messer vokset betydeligt; man behøver blot at nævne Louvain-skolens arbejder over Flandern i senmiddelalderen og renæssancen, især professor van Houtte's afhandlinger, eller undersøgelserne fra 6me Section ved École des Hautes Études, hvor professor Braudel og hans medarbejdere har dyrket de mediterrane markeds mekanismer i en meget vid sammenhæng, hvor også det geografiske aspekt har fået en stor plads, eller amerikanske middelalderforskere som Elizabeth Chapin Furber, Frederic Lane og Robert

Lopez, der har leveret vigtige bidrag vedrørende samme område. Disse undersøgelser har vist, at varehandelen trives i bedste velgående, f. eks. er der for Antwerpens vedkommende tale om en veritabel handelsekspansion i det 16. årh.s begyndelse både søværts til Spanien og over land f. eks. til Italien med engelske tekstiler, flamsk linned, italiensk silke og lignende vigtige varer. I dag at henvise til Sombart virker altmodisch, ligeså henvisningen til Vibæk.

Et tredje eksempel. Et par steder i fremstillingen omtales korneksporten fra Danmark i slutningen af det 15. århundrede og igennem det 16. århundrede. På s. 60 nævnes det, at man for det 15. århundredes slutning ikke må overvurdere denne eksport. Der har for landet som helhed næppe været tale om en regelmæssig korneksport. Det ene år har man behøvet store tilførsler, for det næste selv at have overskudsproduktion til eksport. Her henvises til Erik Arups disputats *Studier i engelsk og tysk Handels Historie*, (1907), men Arup behandler på det citerede sted den tyske korneksport og nævner Norge og Sverige som aftagere af det i østersøprovinserne producerede korn. Danmark er ikke nævnt og forfatteren presser i virkeligheden sin kilde for mere end den indeholder. Atter s. 96 vender forfatteren tilbage til korneksporten og taler om, at adelens muligheder for korneksport har været voksende i tiden mellem reformationen og syvårskrigen. Medens Danmark indtil reformationen som regel har haft vanskeligt ved at brødføde sig selv, giver det intensivere landbrug nu basis for en nogenlunde permanent korneksport. Denne gang er belæggene Vibæk. Det er muligt, at det er rigtigt, hvad Vibæk skriver, men spørgsmålet er ikke undersøgt og henvisningen er derfor ikke overbevisende.

8. Det kan synes pedantisk med en litteraturliste på 327 numre at ville anke over mangler i litteraturbenyttelsen. Et par arbejder som direkte berører forfatterens emne må dog efterlyses. Først og fremmest Rich. Willerslev, »Dansk Studehandel fra 1560 til 1660« i *Jyske Samlinger*, Ny række II. bind (1952), som indtil videre er den mest omfattende behandling af eksporten, der findes. Johan Jørgensens studier fra 1957 over *Det københavnske Patriciat og Staten ved det 17. Århundredes Midte* og M. Mackeprangs studie over Sorø Akademis gods i *Sorø-bogen I* ville også, tror jeg, have interesseret forfatteren. For det udenlandske stofs vedkommende savner jeg den hollandske agrarøkonom B. H. Slicher van Bath's *De agrarische geschiedenis van West-Europa* (1960). Slicher van Bath's værk – som nu foreligger i en engelsk oversættelse – behandler bl. a. forholdet mellem animalsk og vegetabilsk landbrugsproduktion og -priser og hviler på et solidere grundlag end de af dr. Svend Aage Hansen foretagne beregninger.

9. Fremstillingsformen er klar og letflydende. Som det er tilfældet med Svend Aage Hansens udmærkede bog om *Pengevæsen og Kredit 1813-60*, (1960) er der også her lagt megen vægt på at se det danske forløb mod en udenlandsk baggrund, ja i en række tilfælde søger forfatteren ligefrem at deducere fra udenlandske til danske forhold og i mine øjne med rette. For de perioder, hvor vi har meget få data at bygge på herhjemme kan det givetvis være frugtbart at studere vilkårene på f. eks. vore afsætnings- og

indkøbsmarkeder omkring Østersøen og i Nederlandene for derved indirekte at få belyst situationen i Danmark. Det mærkes ligeledes, at bogen er skrevet af en nationaløkonom. Straks man åbner den flager ordet »vækstrate« op fra første side, hvor det nævnes i forbindelse med Europa i det 12. århundrede. Senere hen opereres der med det danske nationalprodukt i det 16. og 17. århundrede. Det hedder således om den danske økonomi i perioden 1625–60, at størrelsen af det hjemlige nationalprodukt »tydeligvis« ligger på et lavere niveau end i perioden 1600–1625, idet både produktionsomfanget og priserne på landbrugsvarer er vigende (s. 117). Selvom jeg meget vel forstår tankegangen bag denne og lignende formuleringer, er det dog for mig et spørgsmål, om det rent erkendelsesmæssigt er videre nyttigt at søge at overføre på fjerne tider og tilstande størrelser som vækstrate, nationalprodukt og -indkomst, der er skabt i forbindelse med det moderne samfund og forudsætter efterhånden ganske avancerede analytiske instrumenter. En sådan »sophistication«, hvad analyser angår, kan der slet ikke være tale om for det 12. århundredes eller det 16.–17. århundredes vedkommende, hvor de kvantitative data er alt for sparsomme. Her er det oftest litterære vidnesbyrd, man står overfor, samt en hel anden begrebsverden bl. a. derved, at regionale snarere end nationale faktorer har været afgørende for det økonomisk-historiske forløb. Dette er naturligvis ikke ensbetydende med, at man bør undgå at opstille »modeller«, men disse må blive af en anden karakter. Engelske historikere er således for øjeblikket godt på vej i forsøget på at udarbejde en krisemodell for det 17. århundrede (således B. E. Supple, *Commercial Crisis and Change in England 1600–1642, A Study in the Instability of a Mercantile Economy*, Cambridge, 1964). I de mange tilfælde, hvor man hverken kender folketal, produktionens sammensætning eller dens omfang og værdi, må man som historiker foretrække en vagere, men i forhold til vor viden mere præcist dækkende formulering fremfor at operere med størrelser, som faktisk er tomme og som må bibringe den ukyndige læser indtrykket af en eksakthed, der ikke er til stede.

Af og til er forfatteren også tilbøjelig til at glemme de forbehold, han indledningsvis har knyttet til et forløb, med det resultat, at sagsforholdet senerehen i fremstillingen tages for ganske givet. Således hedder det s. 90 i tilknytning til en statistik over hovedgårdssalg 1520–1600, at udgiftsforholdene *næppe* har været anspændte. »Som det ofte er tilfældet under en indkomststigning har tilvænningen til den nye tids luksusforbrug *sikkert* heller ikke dengang holdt trit med indtægterne... Tidens relative rigelighed på kapital tyder også på, at forbruget endnu ikke har tilpasset sig. Takket være det øgede kapitaludbud kunne maksimalrenten, der ved forordning af 1547 var sat til 6¼ %, 1558 sænkes til 5 %, hvilket niveau opretholdtes til o. 1580.« På s. 108 er dette *formodede* forhold mellem indtægter og udgifter blevet til noget allerede påvist. »Det er allerede påvist ..., at de stigende priser og den aktive eksporthandel i forening med den langsommere tilpasning af forbruget så tidligt som i 50'erne førte ind i en lavrenteperiode, der varede ved til

80'erne.« Her er tale om en »glidning« i teksten, rent bortset fra, at lavrenteperioden næppe holder stik.

10. Et af forfatterens hovedresultater er, at adelens erhvervsvirksomhed i løbet af det 16. århundrede ensidigt samlede sig om godsdriften (øksne og korn), hvorved standen blev mere konjunkturfølsom end før, hvilket fik katastrofale følger under den senere agrardepression i det 17. århundrede. Medvirkende var også den gamle adels ringe evne til at tilpasse sig de nye tilstande, samt privilegiernes bortfald 1660. Det fremlagte materiale virker dog ikke ganske overbevisende. Nye undersøgelser f. eks. af prisdannelsen på jord før 1660 må utvivlsomt gennemføres, førend spørgsmålet om konjunkturernes nedbrydende virkning kan siges at være afklaret. At den foreliggende afhandling rummer adskillige bidrag, som vil komme dette fremtidige arbejde til gode (f. eks. analyserne af ejerskifterne), er der imidlertid ingen tvivl om.

Den nøjagtighed i det kronologiske, hvormed forfatteren mener at kunne datere omsvinget i eksporten af stude kan diskuteres. Med fuld ret er produktionen af kød og eksporten af øksne gjort til noget fundamentalt for adelsgodserne og adelens økonomi. Med støtte i H. V. Gregersens artikel i *Jyske Samlinger*, 5:VIII (1947), om studedriften forbi Toldsted i 1600-tallet og Poul Enemarks afhandling i *Erhvervshistorisk Årbog*, VII (1955), men især i den første, lader forfatteren eksporten nå et maximum o. 1617-18 umiddelbart før 30-års krigens udbrud med en udførsel gennem Jylland på 36.500 stude, hvorpå følger et fald i 1620'erne til 22.500 stk. og i 1630'erne til 18.500 samt i 1640'erne til 12.000 stk. (s. 116); jfr. ligeledes s. 117, hvor det om perioden 1620-60 siges: »Som et endnu alvorligere træk er den vigtige jyske studehandel faldet tilbage til et niveau på $\frac{1}{3}$ af omfanget forud for 30-års krigen.« En bedømmelse af studeeksportens omfang er en overordentlig kompliceret affære, men det kan allerede nu siges, at en kritisk vurdering og sammenstilling af hele det bevarede materiale vil føre til et ganske andet billede end det på grundlag af de af Gregersen tilvejebragte detailoplysninger tegnede. Dette har bl. a. dr. Willerslevs undersøgelse vist. Hertil kommer at en foreløbig undersøgelse, som professor Svend Ellehøj har foretaget og som hviler på et endnu videregående grundlag, viser en totaleksport 1640-41 på 32.400-36.400 øksne, altså en udførsel af en størrelsesorden som den af forfatteren nævnte førkrigseksport. Det kan også nævnes, at Gottorp-Rendsborgmaterialet tyder på maxima allerede 1610 og 1612, men ikke (som nævnt) 1616-18. En bearbejdelse af hele dette stof må naturligvis siges at ligge uden for det foreliggende arbejdes rammer, da det er en uhyre krævende opgave, en hel monografi i sig selv. På den anden side illustrerer eksemplet afhandlingens dilemma (jfr. tidligere). Det lader sig ikke gøre på grundlag af den i dag eksisterende litteratur at datere noget omsving i den faktiske eksport med den af forfatteren anførte nøjagtighed, hvorved en vigtig del af hans argumentation bortfalder.

11. Endelig nogle bemærkninger til afhandlingens kapitel 3, »Senmiddelalderlig krise 1475-1520.« Forfatteren behandler først de udenlandske pris- og afsætningsforhold og peger på, at prisforskydningerne i Vesteuropa favoriserer kvægproduktion. S. 48-49 hedder det, at også de spredte danske

prisoplysninger bekræfter denne tendens, ja – siges det – de viser endnu gunstigere prisrelationer for studene. Nogle tal anføres som hævdes meget stærkt at understrege, hvor ekstra fordelagtigt denne del af landbrugsproduktionen nåede at blive i begyndelsen af det 16. århundrede. Videre lader forfatteren disse prisforskydninger bidrage til at lette pengeøkonomiens gennembrud her i landet. Der tales om, at den højere udenlandske markedspris bliver til hjemlig afsætningspris og det siges (s. 49), at navnlig efter århundredskiftet (d. v. s. efter 1500) bidrager højkonjunkturen i studeavlen til at gøre landbruget og særligt det store landbrug mere pengeøkonomisk bevidst. Især på Jylland og Fyn med omfattende naturlige græsgange i form af marsk- og engarealer, samt den nære beliggenhed ved markederne, var man i stand til at udnytte højkonjunkturen i studeopdrættet, medens man i Skåne, hvor der for så vidt var tilsvarende gode muligheder for græsning, hæmmedes af den vanskeligere søværts markedsføring. På Sjælland og Lolland-Falster var foderressourcerne derimod sparsommere, og man var dér i højere grad henvist til afsætning af de i denne periode pris- og produktionsmæssigt mindre fordelagtige kornprodukter. Prisforskydningerne i middelalderens slutning medfører med andre ord afgørende ændringer i den danske landbrugsøkonomis struktur. Denne ændring får også – stadig ifølge forfatteren – meget store sociale følger. Kvægbrugets driftsform var nemlig af en sådan karakter, at landbrug af samtlige størrelser kunne drage fordel af højkonjunkturen og hermed få en ret smertefri overgang til pengeøkonomi ledsaget af et minimum af sociale konflikter. Heri ser forfatteren en af de væsentligste årsager til, at bondens retsafhængighed af herremanden i Jylland, på Fyn og i Skåne aldrig blev så vidtgående som på den sjællandske øgruppe og på de sydlige øer. På Sjælland og Lolland-Falster gik det i øvrigt også ud over lavadelen, som på dens små gårde ikke havde et tilstrækkeligt stort overskud af kornvarer til salg til dækning af dens stigende udgifter. De nævnte prisforskydninger og tidens voksende materielle krav stillede øernes lavadel særlig svagt, således at storadelen her havde gode forudsætninger for at komme igennem med en aggressiv godspolitik (s. 56). De ejendomme, som storadelen erhvervede sig, blev ganske vist ikke i større udstrækning lagt til højadelens hovedgårdsjord, men dette skyldtes tidens knaphed på arbejdskraft og de relativt høje arbejds lønninger, som – med forfatterens ord (s. 58) – »tydeligt nok« har sat snævre grænser for en sådan drift af indlemmet jord under hovedgårdens takst. S. 59 hedder det, at de »foran fremdragne vidnesbyrd om tidens økonomiske forhold« tillader fremsættelsen af en til det sandsynlige grænsende hypotese om, at tilbagegangen i hovedgårdsantal og i slægtsantal er størst i de fortrinsvis kornproducerende områder og mindst i de områder, hvor øksneopdrættet var af særlig betydning, allermindst i de områder, der lå nærmest de anerkendte øksnemarkeder i Ribe og Kolding. »De foran påviste velstandsfor-

skelle mellem landets geografiske områder ... har været afgørende for hovedgårdsnedlæggelserne« (s. 59). Disse træk gentages også i bogens konklusion (s. 276).

Det er jo unægtelig meget store perspektiver, som her opridses, og det er særdeles vidtgående følger, forfatteren tillægger de nævnte prisforskydninger. Det må derfor være rimeligt at spørge: Hvorledes er det prismateriale beskaffet, på hvilket hele denne konstruktion hviler? Prisoplysningerne kaldes spredte (s. 48), hvilket nok tør siges. Det drejer sig for perioden 1475–1520 om siger og skriver to oplysninger, een fra 1481 og een fra 1510. At ville beskrive en 45-årig udvikling på basis af 2 helt enkeltstående størrelser eller data er uden mening, så meget mere som de anførte størrelser er inkommensurable.

I 1481 – skriver forfatteren s. 49 øverst – modsvarer prisen på øksne i det sydlige Sjælland $2\frac{2}{3}$ tønner byg. Der henvises til H. J. Helms, *Næstved St. Peders Kloster (Skovkloster)*, (Næstved, 1940), s. 488. Går man dette belæg efter, vil man se, at Helms her refererer abbedens landgilderegnskaber, hvor der for året 1481 under en fæstegård på Skovklosterets gods i Kalby figurerer en stud, som en fæster leverer i stedet for 16 skæpper byg, som hans forgænger åbenbart har manglet at betale i landgilde. Med andre ord: en stud kvitteret for en landgilderestance er blevet til »prisen på øksne«. Hvad 1510 angår, har forfatteren hentet sit stof fra Vilh. Lützens, *Bidrag til Langelands Historie*, (Rudkøbing, 1909), s. 76–77, hvor Lütken refererer lensregnskabet for halvåret 1510–11 (1509–10 er forkert). Her optræder der to priser på byg, en til 6 skilling tøndens og en til 9 skilling tøndens; sidste pris er i forbindelse med en ladning på 40 tønner byg, som er ført til Flensborg. Prisen på øksne 1510 hentes fra William Scharling, *Pengenes synkende Værdi*, (1869), s. 270, hvor Scharling fra Geheimearkivet har fremdraget 1 prisoplysning fra Tranekær på Langeland 1510, lydende på 1 par øxen solgt for 5 mark $7\frac{1}{2}$ skilling, men hvordan denne pris skulle svare til $73\frac{1}{2}$ skilling, ved jeg ikke. Den anførte parpris beløber sig til $87\frac{1}{2}$ skilling og det halve (1 stud) til ca. 44 skilling, hvorefter bytteforholdet bliver 1:7 eller 1:5 alt efter hvilken bygpris man vælger. Det er imidlertid uden værdi at ville forsøge at stille beregninger op på et sådant grundlag. For arbejdslønningernes vedkommende har forfatteren i øvrigt ganske afstået fra at dokumentere »de relativt høje arbejdslønninger«, som han (s. 58) så tydeligt ser for sig.

Historisk prisstatistik hviler som al andet historisk arbejde på en kritisk bestemmelse af det foreliggende materiale, derpå følger udvælgelsen og bearbejdelsen. Uden et sikkert grundlag ingen meningsfyldt statistik. Der må således altid stilles krav om ensartethed med hensyn til mønt, mål og kvalitet. Det sidste volder ofte store vanskeligheder og betyder for en vare som øksne, at der må skelnes mellem f. eks. unge og gamle kreaturer, staldfodrede og græsøksne; der er endvidere – det kan vi se, når vi kommer op i tiden til det fyldige materiale – tale om sæsonsvingninger, tidspunktet på året spiller derfor en rolle ved sammenstillingen af mere spredte data, det samme gælder lokaliteten; adskillige af de moderne prishistoriske undersø-

gelses f.eks. Elsas's, som forfatteren selv bruger, har vist ganske store forskelle fra egn til egn. Desværre er Washcinskys slesvig-holstenske prishistorie den metodisk svageste i rækken af moderne prisstudier. Washcinsky har blandet indkøbspriser, salgspriser, frie markedspriser, institutionspriser, allehånde kvaliteter og lokaliteter samt landgildeleverancer sammen, hvilket kan ses af anhanget til hans arbejde. Hertil kommer, at han ofte er nede på så små størrelser, at rene tilfældigheder slår igennem de uvejede gennemsnit. Jeg kan derfor ikke være enig med forfatteren i, at det holstenske prismateriale bedst giver udtryk for, hvor fordelagtigt studeopdrættet var blevet i begyndelsen af det 16. århundrede (s. 48 og tabel 3,2, der for øvrigt rummer flere fejl i udregningerne).

Man kan også rejse det spørgsmål, om det er rimeligt, som forfatteren har gjort, at lægge Elsas's prisoplysninger til grund for indekstallene i bilag 22 for importvarer regnet i rent sølv, 1530–1609 (bortset fra rødvin, der er taget fra Hauser's franske undersøgelse). Elsas's materiale hidrører fra byerne München og Frankfurt a.M. Megen forbindelse mellem Danmark og disse byer har der næppe været i det 16. århundrede. Hvorfor ikke hellere bruge priserne fra Danzig? Her er det langt sandsynligere, at prisforløbet er relevant i henseende til danske forhold. Danzigerpriserne offentliggjordes i 1937 af J. Pelc, *Ceny w Gdansku w XVI i XVII wieku*.

12. Dr. Svend Aage Hansen rækker i sin indledning en hånd til historikerne. Jeg vil meget gerne gengælde denne gestus. For de foranstående kritiske bemærkninger må det ikke glemmes, at det foreliggende arbejde rummer mange vigtige og interessante analyser ikke mindst vedrørende den senere del af den behandlede periode, hvor det demografiske materiale er fyldigst. Historikerne bør her være taknemmelige for, hvad statistikeren med hans særlige forudsætninger har fået ud af stoffet. Samtidig burde man betænke, hvor aldeles vigtigt det er at få uddybet kendskabet til bl. a. prisernes og lønningernes historie i Danmark i ældre tid. Endnu den dag i dag er vi henvist til at bygge på Scharlings og Falbe Hansens snart hundred år gamle undersøgelser. Her ligger en vigtig opgave og venter. Den rette arbejdsform vil være et teamwork, hvori begge fag må tage del. Socialhistorien i videste forstand ville nyde godt heraf.